

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

**Актуальні проблеми
вітчизняної та всесвітньої
історії**

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного університету
Випуск 12

Рівне – 2008

Збірник наукових праць

“Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 12. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. – 309 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан Михайлович, кандидат історичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне).

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила Олександрівна, кандидат історичних наук, професор (м. Рівне).

Науковий редактор:

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Члени редколегії:

Гайбонюк Володимир Дорофійович, кандидат історичних наук, професор, Заслужений діяч культури України (м. Рівне).

Галуха Любов Юріївна, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Давидюк Руслана Петрівна, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Жилюк Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор (м. Острог).

Литвинчук Анатолій Іванович, кандидат історичних наук, професор, Заслужений діяч культури України (м. Рівне).

Савчук Петро Оксентійович, кандидат історичних наук, професор (м. Рівне).

Степанков Валерій Степанович, доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський).

Стоколос Надія Георгіївна, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Терешко Юрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Швецова-Водка Галина Миколаївна, доктор історичних наук, професор (м. Рівне);

Шеретюк Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Згідно постанови президії ВАК України часопис „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” визнано фаховим виданням у галузі історичних наук

Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 4 від 30 листопада 2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не співпадати з позицією редколегії. Рукописи не повертаються.

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12.

Рівненський державний гуманітарний університет

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2008

Джерела та література

1. Unsere Zeit. – 1882. – Bd.
2. - № 9. – S.364. 2. Kölnische Zeitung. – 15.09.1882.
3. Ibid. – 9.09.1883.
4. Мун П.Т. Империализм и мировая политика: Пер. с англ. – М. – Л., 1925.
5. Rohlf G. Neue Beiträge zur Entdeckung und Erforschung Afrika's. – Lpz., 1876 (Cassel, 1881).
6. Нахтигаль Г. Судан и Сахара: Результаты шестилетнего путешествия в Африке: Пер. с нем. – М., 1987. – С.6.
7. Weber E. Vier Jahre in Afrika. Bd.2. – S.332. u.w.
8. Ibid. – S.345-351.
9. Ibid. – S.338.
10. Idem. Die Erweiterung des deutschen Wirtschaftsgebiets. – Lpz., 1879. – S.38-39.
11. Idem. Vier Jahre in Afrika. Bd.2. – S.557.
12. Ibid.
13. Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik. – Stuttgart-B., 1923. – S.31-32.
14. Weber E. Vier Jahre in Afrika. Bd.2. – S.559-560.
15. Idem. Die Erweiterung... – S.59-60.
16. Allgemeine Zeitung. – 5.07.1883.
17. Zimmermann A. Geschichte der deutschen Kolonialpolitik. – B., 1914. – S.51.

УДК 94(477)

Н.Плюта

ФРАНЦУЗЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.: ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗШИРЕННЯ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

В останній чверті XIX ст. і на межі XIX і XX ст., коли відбувся поділ світу між великими державами, були остаточно сформовані території великих імперій: англійської і французької. Однак в розширенні колоніальних володінь існувала велика нерівність. Поділ колоній неминуче супроводжувався загостренням боротьби між великими державами, які час від часу були на волосині від війни.

Для Франції період величезного посилення колоніальних захоплень випав на 1880 - 1900 рр. Якщо площа її колоніальних володінь до 1860 р. становила всього 0,2 млн.2миль, то за 20 років (з 1880 р. по 1899 р.) французькі колоніальні володіння збільшилися на 3 млн.2 миль, досягнувши загальної площі 3,7 млн. кв. миль, з населенням 56,4 млн. чоловік [19, с. 375].

Пристаючи до освоєння колоній, Франція в цей період прагнула особливо по-хитрацькому використати їхнє багатство, направити їхній розвиток головним чином сільськогосподарським шляхом або взагалі загальмувати його там, де побоювалася конкуренції. Це змушені були відзначити навіть деякі французькі історики, один із яких писав: «Завоювавши колонії, Франція начебто боялася побачити їх квітучими: земельні власники й промисловці побоювалися конкуренції, що могли зробити вітчизняним продуктам деякі колоніальні продукти на ринках метрополії, які вони хотіли зберегти за собою; з іншого боку, своїм бажанням закрити колоніальні ринки для іноземних конкурентів вони завдавали шкоди зносінам колоній з їхніми природними ринками [17, с. 288].

Колоніальні спрямування французів направлялися насамперед на «чорний материк». Придбання окремих колоній в Африці почалося ще з XV ст., але ці колонії були такі нечисленні й такі незначні за територією, що про розподіл материка не могло бути й мови. З XV до кінця XVIII ст. європейці вивозили з Африки рабів, а також золото, прянощі та слонову кістку. Тільки із другої половини XVIII ст. підсилювалося прагнення європейських держав проникнути у внутрішні області Африки.

Північна Африка — Алжир, Туніс і Марокко, близькі за природою, побутом, культурою, мовою та історичним минулим, з незапам'ятних часів були населені берберськими племенами. В VII - XIV ст. сюди переселилися ще й араби. У середні віки тут виник ряд феодалних держав, з яких до кінця XVIII ст. зберігся тільки один марокканський султанат. Інші області були захоплені в XVI ст. турками й розділені на два пашалика: Алжир і Туніс. На сході до них примикав ще Триполітанський пашалик. Але до кінця XVIII ст. ці області тільки номінально перебували під владою Туреччини. На чолі Алжиру стояв довічний правитель - Дей.

Алжирський Дей, зацікавлений у торгівлі із Францією, постачав її під час революції з кінця XVIII ст. хлібом, шкірою, солониною. Пізніше він поставляв товари бонапартівській армії в Ірані та Єгипті, причому головним чином у кредит. Проте надалі в Наполеона з'явилися плани захоплення Алжиру, і тільки його поразки в Іспанії й у Росії врятували в той час Алжир від французького завоювання. Але вже Карл X у червні 1830 р. направив у Алжир 37-тисячну французьку армію, що і зайняла 5 липня однойменне місто. Дея вигнали, скарбницю розграбували французькі генерали, а Алжир був

оголошений французькою колонією — Алжирією. Остаточно ж французи підкорили Алжир тільки після 30-літньої запеклої війни з алжирським народом, про що мимоволі свідчать, наприклад, мемуари генерала Шангарньє, ряд інших спогадів і численні роботи.

Колонізація французами Алжиру носила землевласницький характер. Основна частина захоплених земель (90%) була передана приблизно 10 тис. французьким землевласникам. На цих же землях були розселені 1183 родини, що емігрували з Ельзасу й Лотарингії. І тільки залишені 10% землі перейшли до рук дрібних і середніх колоністів. Частина відібраних в арабів земель була відведена під виноградники, на яких велося господарство капіталістичного типу, інша частина земель здавалась дрібними ділянками. Французьке завоювання призвело до руйнування арабського селянського господарства.

Правами французьких громадян користувалися в Алжирі тільки французи. Араби й бербери вважалися «підданими», вони не мали права обирати своїх представників у парламент, для них був вироблений «туземний кодекс», відповідно до якого колоніальна влада могла без суду кидати їх у в'язниці, висилати у віддалені місця Сахари, конфісковувати їхнє майно. Вони також не мали права видавати газети рідною мовою або мати свої політичні партії й профспілки.

Перші спроби Франції проникнути в Туніс беруть свій початок із часу завоювання Алжиру. Туніс, попри важливу роль в економічних відносинах, мав величезне політичне та воєнно-стратегічне значення для становища Франції на Середземному морі. Уже в 1837 р. французька армія напала на Туніс, але змушена була піти, зустрівши рішучу протидію Англії.

До кінця 50-х років XIXст. будівництво залізниць, телеграфу, водопроводу в Тунісі було передано в концесію французьким і англійським промисловцям і підприємцям. Іноземці одержали право придбання землі в Тунісі. Проникнення іноземного капіталу й надмірні податки викликали в 1863-1864 рр. повстання у країні. Скориставшись утрудненнями місцевого правителя - бея, французи нав'язали йому дві кабальних позики; в 1863 р. на суму 35 млн. франків (з них Туніс одержав тільки 5,5 млн.) і в 1865 р. на суму 25 млн. франків. У результаті фінанси Тунісу виявилися в руках французького капіталу. В 1867 р. туніський уряд внаслідок голоду, який був у країні, припинив платежі по позиках. У 1868 р. була створена Міжнародна комісія туніського боргу, що складалася із представників Франції, Англії й Італії. У ній головну роль відігравали французи. Комісія захопила у свої руки контроль над значною частиною державних доходів Тунісу.

В 1870 р. відомий французький журналіст Прево-Парадол, відкрито виражаючи вимоги імперіалістів, писав: «Нехай скоріше наступить той день, коли наші співвітчизники перепливуть у Туніс і Марокко й створять, нарешті, велику середземноморську імперію, що не тільки дасть задоволення нашої гордості, але й буде останнім джерелом нашої величі при майбутній кон'юктурі миру» [11, с. 509].

Однак з 60-х років італійська буржуазія заявляє про свої претензії на Туніс, що значно ускладнило подальші кроки французької дипломатії. В 1871 р. Італія, прагнучи використати поразку французів у війні, спробувала за допомогою морської експедиції скорити Туніс. Але рішучий протест Франції, підтриманий Англією, змусив її тимчасово відмовитися від цього. Пізніше як французькі, так і італійські підприємці одержали в Тунісі ряд нових концесій на землі, залізниці.

Після російсько-турецької війни 1877 - 1878 рр. і Берлінського конгресу франко-італійське суперництво в питанні про Туніс було остаточно вирішене. На конгресі Франція замість підтримки, що вона зробила Англії проти Росії, одержала обіцянку, що англійці у свою чергу не будуть заперечувати проти остаточного захоплення Францією Тунісу.

Отже, з зовнішньополітичного погляду захоплення Тунісу було Франції забезпечено. Проте три роки Франція барилася з його здійсненням внаслідок вкрай складного внутрішнього й зовнішнього положення. Ще не був забутий розгром під Седаном, ще всі пам'ятали про військову тривогу 1875 р., і це змушувало багатьох політичних діячів висловлюватися за перебування французької армії в Європі, щоб у будь-який момент вона могла відбити атаку ворога. До того ж тоді Франція не мала союзників і змушена була розраховувати тільки на свої сили.

Оскільки туніський бей у край неакуратно платив відсотки по своїх боргах Франції, акції туніської позики впали з 500 франків їхньої номінальної вартості до 75 франків. Саме тоді більшу частину цих паперів скупив франко-египетський банк, куди входили багато видних представників помірних республіканців, у тому числі Жуль Феррі, Гамбетта й французький консул у Тунісі Рустан. Якби Туніс потрапив під владу Франції, вона взяла б на себе гарантію туніської позики й папери одержали б свою первісну вартість, що негайно принесло б їхнім утримувачам більші прибутки. Відомо навіть, що Рустан мав побачення з Гамбеттою до початку експедиції. Як стверджував Рошфор, франко-египетський банк «заробив» на цій операції від 15 млн. до 20 млн. франків [9, с. 215].

4 квітня Жюль Феррі заявив у парламенті про своє рішення покласти кінець такому стану. 7 квітня він зажадав від парламенту кредити й одержав їх. 24 квітня без оголошення війни французький експедиційний корпус у кількості 23 тис. чоловік під загальним командуванням Форжемоля де Боскенара перейшов кордон і окупував найважливіші центри Тунісу. 8 червня 1883 р. між Францією й Тунісом була підписана конвенція про протекторат, з передачею контролю над країною французькому генеральному резиденту, що одночасно був міністром закордонних справ та й командуючим армією.

Франція також ще в 40-х роках XIX ст. намагалася проникнути в Марокко, але змушена була в силу протидії Англії евакуювати свої війська з марокканської території за Танжерським договором 10 вересня 1844 р. Однак це тільки на деякий час призупинило активні кроки Франції. Французькі мандрівники продовжували «досліджувати» Марокко й Шарль де Фуко опублікував книгу про свою подорож туди в 1883-1884 рр., що сприяло піднесенню колоніальних устремлінь. Прагнення до захоплення Марокко особливо підсилилося у Франції з 1891 р., коли султаном став Абд-ель-Азиз, але все-таки ключ від марокканської проблеми перебував у руках Англії.

Третя республіка не відмовилася й від проникнення в Сахару. В 1875 р. інженер Дюпоншель запропонував ідею спорудження транссахарської залізниці. В 1879 р., будучи у якості міністра громадських робіт, Фрейсине створив спеціальну комісію з цього питання. 14 грудня 1880 р. була спрямована в Сахару експедиція у складі 92 чоловік, з яких 10 французів, під керівництвом Флаттера. Однак у лютому 1881 р. він був убитий, а потім загинули й інші. Ця невдача, а також надзвичайні технічні труднощі, пов'язані з освоєнням піщаної пустелі, змусили надовго відмовитися від намічених планів.

Захопивши величезні території на Півночі Африки, французькі колонізатори квапилися опанувати Західну Африку, прагнучи випередити своїх англійських суперників. Мета англійської політики в Африці полягала в тім, щоб створити єдиний великий масив своїх володінь від Капштадта до Каїра. Франція всіма способами перешкоджала цим цілям, бажаючи у свою чергу взяти під контроль африканські землі із заходу до сходу, починаючи із Сенегалу.

На північному заході Африки, на узбережжі Атлантичного океану, розташоване одне із найдавніших французьких колоніальних володінь — Сенегал. Спочатку ця колонія складалася тільки з вузької маленької смуги землі, що управлялася французьким губернатором. У 1854 р. на цю посаду був призначений Федерб — один з найбільших колонізаторів Франції. Він перший виступив з ідеєю подальшого поширення французьких володінь за висоти, що відокремлюють басейн Сенегалу від басейну Нігеру. Але в області верхнього Нігеру були розташовані володіння султана Ахмаду зі столицею Сегу-Сокото. А на правому березі річки перебувала держава Саморі — об'єднувача народів Західного Судану. Агресія європейських держав викликала ряд визвольних рухів африканських народів, які під керівництвом таких вождів, як Ахмаду й Саморі, готувалися рішуче відстоювати свою незалежність.

У 1881 р. французький уряд направив експедицію за течією Сенегалу й Нігеру на чолі з капітаном Галлієні, що незабаром змусив Ахмаду прийняти договір про те, що «Нігер відтепер знаходиться під французьким протекторатом від устя до Тимбукту в тій частині, що обмиває володіння султана». Потім з'ясувалося, що французький текст договору істотно відрізнявся від арабського. Але хоча Ахмаду визнав формально протекторат Франції, власне кажучи французи не могли вільно володіти цими територіями і змушені були в 1880-1883 рр. відправити туди ще три експедиції. Французькі війська зустріли серйозний опір організований Саморі. І після чотирьох років війни (1882 - 1886 рр.) Франція змушена була укласти із Саморі мирний договір.

У 1886-1888 рр. Франція знову вела дві військові кампанії під командуванням Галлієні проти африканських племен. Французькі колонізатори розуміли, що як Ахмаду, так і Саморі, незважаючи на підписані договори, рано чи пізно знову спробують виступити проти загарбників. Тому спадкоємець Галлієні майор Аршинар у 1888-1891 рр. провів кілька експедицій проти Ахмаду, якого йому вдалося, нарешті, остаточно розбити. Однак почата ним кампанія проти Саморі в 1891 р. скінчилася повним провалом, і він змушений був повернутися у Францію, передавши командування полковникові Ємберу.

Побоюючись, що невдала й занадто тривала війна в Західній Африці ускладнить зовнішньополітичне становище Франції, парламентська опозиція в Парижі зажадала відкликання Аршинара. Але це, звичайно, не припинило, і не повинно було зупинити подальші колоніальні завоювання Франції, які зустрічали серйозний опір з боку різних африканських племен. Зокрема, значних невдач французи зазнали в завоюванні Тимбукту в 1894 р. Невдача французьких загонів у районі Сенегалу та Нігеру викликала необхідність обговорення цього питання у французькій палаті депутатів.

Боротьба африканських народів Західного Судану проти французьких загарбників закінчилася тільки в 1898 р. Незважаючи на героїчний опір африканців і талановите керівництво Саморі, що зумів

навіть забезпечити свою армію частково європейською зброєю, вони не змогли зупинити наступ імперіалістів. Французи поступово відтискали свого «найбільш небезпечного супротивника» Саморі усе далі в глиб країни. В 1898 р. їм удалося зненацька напасти на один із укріплених таборів Саморі, коли він, сидючи на порозі хатини, читав Коран. Він хотів бігти, але був схоплений сержантом Братером. Незабаром його вислали під охороною в Габон.

Французи здійснили, нарешті, захоплення територій по Сенегалу й верхів'ю Нігеру, після чого там було встановлено адміністративне управління. Декретом від 17 жовтня 1899 р., колонія Судан була роздроблена. Більшу частину її території приєднали до Сенегалу, Французької Гвінеї, Берега Слонової Кістки й Дагомеї. Залишилися тільки дві військові території: Нігер і Мавританія.

Боротьба африканських народів проти французьких колонізаторів проходила не тільки шляхом створення великих об'єднань племен, як це видно на прикладі Ахмаду й Саморі, але й велася у формі війн і повстань окремих племен. Прикладом такої визвольної війни може служити війна дагомейців в 1892-1894 рр.

На нижньому Нігері до 1879 р. французи мали 32 торговельні факторії, об'єднані в «Французьку компанію Екваторіальної Африки». Англіїці володіли 34 факторіями, що входили в «Національну африканську компанію». З метою підірвати економічні позиції французів, англійська компанія знизила ціни й розорила французьку, після чого в 1884 р. англійці викупили французькі факторії й об'єднали їх у 1885 р. зі своїми під ім'ям «Королівська компанія Нігеру».

В 1895 р. французькі колонії Сенегал, Французький Судан, Мавританія, Французька Гвінея, Берег Слонової кістки, Дагомея й Верхня Вольта були об'єднані в одну колонію, що одержала назву Французької Західної Африки. Пізніше до неї був приєднаний Нігер. Кордони між окремими колоніями Французької Західної Африки були встановлені без врахування природних кордонів, етнічного складу населення й економічних зв'язків, і, таким чином, деякі народності виявилися штучно роздробленими.

Південніше пустелі Сахари розташована величезна територія в 23 млн. кв. км Тропічної, або Екваторіальної, і Південної Африки, населеної сотнями народів і племен. Більшість з них належали або до етнічної групи банту, або до групи суданських негрів, або до племен, які відомі в науці за назвою хамитських народів.

У період Третьої республіки французькі колонізатори не менш енергійно діяли й у цьому районі Африки, створюючи свої колонії: Габон, Конго, Убанги-Шари й Чад.

Частина Габонського лиману була куплена французами за безцінь ще в 1839 р. в місцевого вождя. Довгий час ця колонія не залучала уваги Франції, і у 1876 р. французький уряд навіть обговорював пропозицію Англії обміняти її на Гамбію. Але в 1875 р. тут почав діяти один з найбільших французьких завойовників Саворньян де Бразза, що, на думку французьких істориків, «урятував Габон і зробив його відправною крапкою в створенні величезної колонії».

Але район Конго приваблював і багатьох інших «дослідників» і, зокрема, представника «Нью-Йорк Геральд» і «Дейли телеграф» Стенлі, що діяв від імені «Міжнародної африканської асоціації», що перебувала під заступництвом бельгійського короля Леопольда.

Такий хід подій сильно схвилював французький уряд, а обидві французькі палати терміново готували велику суму в 100 тис. франків на подальші експедиції Саворньяна де Браззи, які, переслідуючи повністю підтримані Жулем Феррі загарбницькі цілі, повністю підтримані Жулем Феррі, були, однак, «із причин розсудливості» замасковані під наукові експедиції. Бразза продовжував активно діяти наскільки можливо «мирним» шляхом, укладаючи облудні договори з місцевими вождями племен про протекторат над ними Франції. Рухаючись далі в глиб країни, Бразза заснував ряд міст, зокрема на Огові місто Франсвіль, а на Конго - Браззавіль. З 1883 р. по 1885 р. Бразза організував найбільшу експедицію й рушив далі берегами Огові, Килиу-Ниари, Аліма, Сайги, Убанги й ряду приток.

Коли англійський уряд, зв'язаний невдачами в Єгипті, раптом переконався, що Франція й Бельгія захоплюють район Конго і його притоки, він спробував вчинити опір шляхом підписання в 1884 р. договору з Португалією про визнання її «прав» на гирло Конго. Португалія ж із часу Наполеона була настільки залежна від Англії, що ні в кого не виникало сумніву, про чий «права» фактично тут ішла мова.

Французький уряд заявив протест. Бельгія також стала заперечувати проти претензій Португалії. Німецький рейхсканцлер Оттофон Бісмарк, у свою чергу, виступив проти договору. Жуль Феррі зустрівся в жовтні 1884 р. з статс-секретарем Гербертом Бісмарком, що свідчило про зближення обох держав. Однак побоюючись, щоб це зближення не виглядало спрямованим безпосередньо проти Англії, Феррі запропонував скликати міжнародну конференцію. В 1884 р. французькі та німецькі дипломати погодили свою позицію на майбутній конференції, вирішивши вимагати встановлення режиму

економічної свободи в басейні Конго й інтернаціоналізації великих африканських рік, замість чого Франція одержала від Німеччини свободу дій проти Китаю в Тонкіні.

Англійці змушені були погодитися на конференцію, що зібралася 15 грудня 1884 р. у Берліні. Сюди з'їхалися представники 14 зацікавлених держав, які насамперед змусили Англію відмовитися від її договору 1884 р. з Португалією. Але Франція, Англія й Німеччина, що встигли вже нахапати в Африці колонії, бажали кожна об'єднати свої володіння в єдине ціле. Король Леопольд, захопивши самий центр Африки, цим унеможливив здійснення подібних планів. Ні Франція, ні яка-небудь інша держава не могли витиснути Леопольда без згоди всіх інших. Тому Конго було залишено йому. Але всі держави одержали в басейні ріки Конго рівні права торгівлі. 26 лютого 1885 р. Берлінська конференція закінчилася підписанням конвенції, що встановлювала границі володінь Леопольда в Конго, що він незабаром оголосив «незалежною державою Конго», зв'язаним особистою унією з Бельгією. Франція одержала ту частину Конго, що встиг захопити Бразза під час своїх багаторазових експедицій. Витративши на них усього близько 2 млрд. франків, французький уряд придбав величезну територію в 800 тис. кв. км дуже родючих земель.

Інші територіальні суперечки між Францією й Бельгією були врегульовані за договором 14 серпня 1894 р. 13 липня 1894 р. Верхній Убанги, де французи зазнали поразки в 1891 р., був відділений від Конго й перетворений в автономну колонію.

Після Берлінської конференції Франція продовжувала захоплення територій у районі приток Конго, направляючи невеликі місії й експедиції з метою домогтися договорів про протекторат від місцевих вождів племен.

На самому сході Африки знаходилася маленька французька колонія Сомалі (Обок). В 1862 р. невеликий клаптик землі на території Обока був куплений у тубільного царька за незначну суму в 10 тис. талерів. Через 20 років французи прикупили відразу порт і рейд Сагалло. Ще через два роки вони приєднали все узбережжя між мисом Алі й затокою Гюбетт-Хараб, а потім оголосили протекторат над султанатом Гобад. У 1888 р. Франція зайняла мис і містечко Джібуті. Таким чином, була створена колонія Обок, порівняно невелика за територією, але надзвичайно важлива в стратегічному й економічному відношенні. Вона стикалася з Абіссінією, з якою Франція намагалася підтримувати гарні відносини, переслідуючи антианглійські й антиіталійські цілі та намагаючись одержати ряд безпосередніх переваг для себе.

У цей же період часу Франція захопила острів Мадагаскар. З моменту його відкриття португальцями на початку XVI ст. французи неодноразово пробували опанувати ним, але безуспішно, тому що зустрічали завзятий опір тубільців. Однак у 70-х роках XVIII ст. авантюрист Беньовський захопив для Франції частину острова. Правда, потім він спробував створити там своє незалежне королівство під американським протекторатом, після чого французький уряд відправив свої війська на Мадагаскар, і Беньовський був убитий у бою (1786 р.). До початку Великої французької революції Франція зберегла на Мадагаскарі лише кілька продовольчих станцій для постачання своїх колоній на островах Бурбон і Святого Маврикія. У період наполеонівських воєн французи були вигнані Англією з острова. Але за договором 1814 р. права Франції на її мадагаскарські володіння були відновлені.

В XIX ст. народи Мадагаскару збирали сили, щоб чинити опір спробам європейців захопити острів. У 1857 р. французи організували змову з метою скинути королеву й передати престол її синові Ракото, що виховувався двома французами, які ввійшли в довіру королеви, таємними агентами Франції. Але королева, довідавшись про змову, вислала із країни всіх французів і конфіскувала їхнє майно. Франція заволоділа лише прибережною смугою заходу Мадагаскару. Після смерті Ранавалони в 1861 р. на престол вступив її син Ракото під ім'ям Радама II, що оголосив свободу торгівлі для іноземців і в 1862 р. уклав вигідний для Франції торговельний договір, що поставив Мадагаскар у кабальну залежність. Однак політика поступок іноземцям викликала народне повстання в країні в 1863 р., у результаті якого король і його наближені були вбиті. Престол перейшов до вдови короля Расохерині, що негайно розірвала кабальні договори. Але за неї правив її прем'єр-міністр, що перебував під сильним англійським впливом і ледве не довів справи до війни із Францією.

У 1864 р. прем'єра змінив його молодший брат Райнілаіарівоні — гарячий патріот, один з найбільших політичних діячів Мадагаскару. Він уміло використав англо-французькі протиріччя, відстоюючи незалежність своєї країни. В 1868 р. він уклав договір із Францією, по якому вона, раз і назавжди, визнала незалежність Мадагаскару, відмовилася від захоплень [21, с. 89]. Цей договір був підписаний уже королевою Ранавалоною II, що вступила на престол в 1868 р. після смерті своєї кузини Расохерини.

В 1878 р. між Мадагаскаром і Францією розгорівся конфлікт через спадщину Лаборда, француза, що мав на острові величезні земельні володіння. Проте, не бажаючи загострення відносин із Францією, Райнілаіарівоні направив у Париж у жовтні 1882 р. посольство з метою врегулювання питання. 30

листопада посольство покинуло «Гранд Готель», залишивши французам, як заявив обурений Жуль Феррі, «як сувеніри неоплачені рахунки». Однак у дійсності посольство Мадагаскару готово було йти на часткові поступки, але лише категорично відкидало претензії Франції на протекторат, що й викликало таке гнівне роздратування французьких колонізаторів.

Уряд Тананаріва зумів укласти 12 березня 1883 р. зі США й 15 травня 1883 р. з Німеччиною договори про дружбу, а також використати англо-французькі протиріччя. Тому, коли 1 червня 1883 р. Франція висунула йому ультиматум — поступитися їй північною частиною острова до 16 паралелі, виплатити французам, включаючи спадкоємців Лаборда, 1 млн. франків відшкодування, надати їй контроль над зовнішньою політикою Мадагаскару — він міг категорично його відкинути. 17 травня 1883 р. французька ескадра в складі 7 кораблів без оголошення війни бомбардувала північно-західне узбережжя острова; французи почали воєнні дії зайнявши Дієго-Суарез та інші території. Але вони зустріли рішучий опір і 1 вересня були розбиті під Фарафаті. У цих умовах і з огляду на невдачі в Тонкіні Франція змушена була відступити.

17 грудня 1885 р. був укладений мирний договір, що визнавав суверенітет Мадагаскару. Франція повинна була покинути всі зайняті нею території, крім Дієго-Суареза, і одержати у відшкодування 10 млн. франків контрибуції[2, с. 90].

Через кілька років міжнародні умови змінилися в несприятливий для Мадагаскара бік. Імперіалістичні держави досягли ряду угод у сфері поділу колоній. 17 листопада 1890 р. в Берліні відбувся обмін заявами про приєднання цих держав до їхніх відповідних угод з Англією відносно Африки. Німеччина погодилася замість Занзібара визнати протекторат Франції над Мадагаскаром. На це ж дала свою згоду й Англія. Заручившись такою підтримкою, Франція в 1894 р. почала нову війну проти Мадагаскару, відправивши туди експедиційний корпус генерала Дюшена.

11 лютого 1896 р. Франція заявила про те, що вона заволоділа Мадагаскаром. 6 серпня 1896 р. був прийнятий закон про Мадагаскар, що складається з єдиної статті: «Острів Мадагаскар із прилеглими до нього островами, оголошується французькою колонією»[10, с. 307].

Але незважаючи на прийняття цього закону, становище на острові залишалося вкрай напруженим. Партизанські дії населення проти французів і всіх європейців набули масового характеру. Французи змушені були до самої війни 1914 р. тримати на острові дуже великі військові сили.

Створюючи колоніальну імперію, уряди Третьої республіки не менш енергійно діяли в Азії. До середини XIX ст. на території Індокитайського півострова перебували самостійні держави: Бірма, Сіам (Муонг-Таї), Аннам (до його складу входили нинішні Тонкін, Аннам і Кохінхіна) і Камбоджа, де в основному панував феодальний лад. Наполеон III ще в 1858 р. напав на Аннам, використавши як привід страту декількох католицьких місіонерів. У 1862 р. імператор Ти-Дик змушений був поступитися Франції трьома східними провінціями Кохінхіни. В 1863 р. французи нав'язали свій протекторат королю Камбоджі, змусивши його підписати договір про дружбу й торгівлю. В 1865 р. населення повстало проти французів. Але останні жорстоко розправилися з повсталими — спалювали цілі села, руйнували іригаційні спорудження, винищували населення. Після втихомирення цього повстання французи захопили інші провінції нижньої Кохінхіни.

Франко-пруська війна тимчасово призупинила захоплення Індокитаю.

Водночас як в Аннамі, так і в Тонкіні французьке завоювання зустрічало завзятий опір народних мас. У листопаді 1883 р. Китай, підтриманий Англією, відмовився визнати договір 25 серпня й зажадав виведення французьких військ. Франція направила в Індокитай підкріплення, одержала ряд перемог і 11 травня 1884 р. зуміла підписати з Китаєм у Тяньцзіні конвенцію про дружбу та добросусідство. Після цього французи нав'язали Аннаму підписаний 6 червня 1884 р. новий кабальний договір про протекторат.

У січні 1885 р. французький командуючий Брієр де л'Іль почав готувати наступ на Ланг-Сон, куди й вступили його війська 13 лютого. Але раптово становище змінилося: 22 березня французи піддалися нападу біля поста Донг-Данг за 18 км від Ланг-Сона, а 24 березня змушені були відступити.

4 квітня в Парижі були підписані прелімінарні умови миру між Францією та Китаєм. Через кілька місяців війна закінчилась другим Тяньцзиньським договором, за яким Китай визнав протекторат Франції над Аннамом[11, с. 125]. Але на території Індокитаю тривали повстання проти французьких загарбників.

3 жовтня 1893 р. до Індокитайського союзу французи приєднали територію Лаосу. Сіам за згодою 1896 р. був перетворений у буфер між англійською Бірмою та французьким Індокитаєм.

Наприкінці XIX ст. Франція захопила також і ряд островів у різних частинах земної кулі. Так, у 1886 р. був установлений французький протекторат над Великим Коморо, а пізніше й над всім архіпелагом. У 1892 р. Франція встановила свої права на острові Глоріозо, Амстердам і Святого Павла.

В 1877 р. за договором зі Швецією Франція одержала назад острів Святого Варфоломія в групі Антилських островів. У 1891 р. була вирішена третейським судом Олександра III суперечка з Голландією про розмежування на Гвіані.

У Тихому океані Франція володіла островом Нова Каледонія. В 1882 р. вона захопила Нові Гебриди, в 1879 р.— острови Таїті, в 1881 — острови Гамбье й острови Туамоту, в 1882 р. — острови Тубуаї, в 1889 р. — острови Руруту й Рурутара були поставлені під французький протекторат. Маркізькі острови, Валліс і Футуна опинилися також під протекторатом Франції. Крім того, Франція зберігала свої старі колонії — острови Сен-П'єр і Мікелон, що залишилися від її колишніх володінь у Канаді й п'ять міст в Індії — Пондішері, Чандернагор, Карікал, Мае, Янаон — залишки її давньої колонії, створеної завоюванням Дюпле.

Франція створила свою колоніальну імперію й стала, після Англії, найбільшою колоніальною державою. Завоювання колоній усюди супроводжувалося піднесенням боротьби народів за свою незалежність.

Але незважаючи на героїчну боротьбу колоніальних народів проти французів, вона закінчувалася їхньою поразкою за рахунок їхньої соціально-економічної відсталості й слабкості в порівнянні із Францією — передовою імперіалістичною країною.

З огляду на вкрай складні відносини Франції в Європі, її побоювання агресії з боку Німеччини та серйозні протиріччя з Англією, французька дипломатія діяла з великою обережністю при створенні колоніальної імперії. Союз із Росією значною мірою полегшив їй це завдання. Сприятливим фактором було також і те, що Японія й США ще не претендували на розподіл світу.

Створення французької колоніальної імперії пов'язане з діяльністю цілого ряду осіб, що здійснювали ці колоніальні захоплення й одержали потім у Франції велику популярність. Дотепер французька література прославляє їх «заслуги», їхню сміливість і таланти забуваючи при цьому, звичайно, відзначити ту надзвичайну жорстокість, з якою діяли ці завойовники, винищуючи безжалісно у величезних кількостях населення колоніальних країн. Відомий мандрівник Лівінгстон, розповідаючи про жахливий страх африканців перед європейцями, намалював картину повальної втечі всіх жителів сіл, від мала до велика, у момент появи хоч одного європейця. «Вгледівши мене, — писав зі здивуванням Лівінгстон, — навіть собаки, підібгавши хвости, тікали зі всіх ніг» [6, с. 35].

Серед дослідників Африки були, звичайно, і люди науки, як, наприклад, француз Рене Кайє, що багато років прожив у Африці, першим дійшов у 20 роках XIX ст. до міста Тімбукту й звідти до Марокко через західний Судан і Сахару. До числа дослідників Африки належать також П. А. Чихачев і В.В. Юнкер, але більшість «дослідників» Африки, особливо із середини XIX ст. були агентами й розвідниками європейських держав. Дуже багато хто з них діяли в інтересах французького імперіалізму. І не випадково сучасна французька історіографія відзначає заслуги цих людей.

У Франції дотепер прославляються французькі колоніальні завойовники. Найбільш відомими з них були: губернатор Сенегалу й творець корпусу сенегальських стрільців Федерб, охарактеризований Рішар-Моларом як «чудовий адміністратор, засновник Французької Західної Африки, що любить її людей»[13, с. 136], італієць за походженням Саворньян де Бразза, що діяло головним чином у районі Конго, губернатор острова Мадагаскар Галлієні й цілий ряд інших.

У дійсності ж політика французьких колонізаторів різко суперечила всім цим оцінкам. Недарма в Африці говорять, що треба поставити пам'ятник мусі це-це, що перешкоджала, заражаючи європейців сонною хворобою, їхньому проникненню в глиб країни. Необхідно відзначити також величезну роль французької церкви й, зокрема, католицьких і протестантських місіонерів у розвідці й у завоюванні колоніальних володінь. Один з організаторів французької колоніальної виставки справедливо писав із цього приводу: «Варто було б показувати нашим співвітчизникам і змусити їх наочно переконатися, що Франція багато чим зобов'язана місіонерам: хрест передував мечу й указував йому дорогу; солдати бога прокладали шлях солдатам батьківщини; релігійне завоювання передбачило й підготувало завоювання колоніальне»[24, с. 16].

Франко-пруська війна призупинила політику колоніальних загарбань, що посилено проводилася Наполеоном III. І в перше десятиліття після поразки Франції, коли вона була ще надзвичайно ослаблена, політика колоніальної експансії, була небезпечною й нездійсненою. Однак розвиток імперіалізму в країні й швидке посилення фінансового капіталу створили сприятливі економічні умови для повернення до енергійної колоніальної політики.

Посилена колоніальна експансія, що проводилася в інтересах великих підприємців і фінансових кіл, збіглася із приходом до влади партії помірних республіканців.

Ця політика тісно пов'язана з ім'ям Жуля Феррі, лідера поміркованих республіканців, що очолював уряд. Адвокат за професією, з яскраво вираженим прагненням до особистого збагачення, він відрізнявся рішучістю й енергією та провів ряд демократичних реформ, без чого республіканська

партія не могла б забезпечити собі підтримки виборців. Він же перший рішуче висловився за необхідність завоювання колоній для Франції, виступивши як ідеолог французького колоніалізму. У своїй промові 31 жовтня 1882 р. Феррі говорив: «Франції потрібна колоніальна політика. Будь-яка частина її колоніальних володінь, найменші клаптики її повинні бути для нас священні... Мова йде не про завтрашній день, а про ціле століття; мова йде про саму майбутність нашої батьківщини».

Кілька років потому в іншій парламентській промові, відповідаючи на нападки опозиції, він знову виклав свій погляд на колоніальну політику: «Ми маємо більші права на земній кулі: Францію не дарма називають у цей час однією із найбільших морських держав світу»[7, с. 303]. Ще більш прямо й рішуче він говорив про необхідність для Франції придбати ринки збуту й забезпечити вигідне вкладення капіталу.

Жуль Феррі яскравіше, ясніше й відвертіше інших висловив відкрите прагнення французької буржуазії до захоплення нерозділених ще територій. Але він виражав погляди очолюваної ним партії поміркованих республіканців, і його діяльність була підтримана французькою державою, ідеологами колоніалізму, багатьма, ученими, істориками й економістами. Сучасна Франція вихваляє Жуля Феррі, порівнюючи його з Кольбером і вважаючи, що він відродив французьку націю. Однак у тих умовах Феррі та його послідовники зустріли ряд серйозних перешкод у здійсненні колоніальної політики: недовіра й навіть ворожість ряду політичних партій, непевність урядів Третьої республіки, які намагалися сховати від парламенту й від світової громадської думки розмах своїх військово-колоніальних операцій і, нарешті, серйозна протидія з боку двох великих країн Англії та Німеччини.

За принциповими міркуваннями проти політики колоніальних завоювань виступали французькі соціалісти на чолі з Жулем Гедом. З 1881 р. група «Егаліте» вела відкриту боротьбу проти колоніальних авантур. Виступаючи проти туніської кампанії, Гед доводив, що вона ще більш скандальна, ніж мексиканська, тому що в останньому випадку вона була пов'язана з операціями Морни-Жеккера, а в першому були «у наявності апетити всієї буржуазії цілком». Гед зовсім правильно відзначав, що «колонізація — це крадіжка, грабїж, убивства, злочин, що творить над мирними народами в інтересах купки капіталістів, що збожеволіли від жадібності»[1, с.15].

У листопаді 1883 р. в залі Граффар гедисти організували мітинг проти війни в Індокитаї, на якому була прийнята резолюція про негайне відкликання тих французьких солдатів і моряків, які ще залишилися в живих після численних важких боїв. Про таке ж вирішення індокитайської проблеми Гед писав у своїй статті в газеті «Кри дю пепль». В іншій статті він покладав всю відповідальність за пролиту кров на натхненників французької колоніальної політики. »[1, с.38].

Однак у практичній боротьбі проти колоніальної політики Гед не був досить послідовним. Коли його вимога про залучення до судової відповідальності всіх міністрів, депутатів і сенаторів, які почали війну або дозволили її почати, було підхоплено радикалами, він, замість того щоб продовжувати боротьбу проти уряду, переніс лінію вогню на радикалів, звинувативши їх у тім, що вони хочуть відволікти маси від боротьби за знищення капіталістичного ладу. Така позиція Геда була незрозуміла масам, які вважали, що винуватців війни дійсно варто судити.

Радикальна партія на чолі з Жоржем Клемансо вкрай негативно ставилася до колоніальної політики. На думку Клемансо, колоніальна політика послаблювала сили Франції в Європі, заважала їй готуватися до великої сутички з Німеччиною, яка була неминуча. Через 30 років Клемансо говорив своєму секретареві: «Що стосується колоніальної політики, я дорікаю Феррі в тому, що він кинув наших людей і наші гроші у віддалені експедиції, коли ми самі мали потребу в них для важливіших цілей»[15, с. 502]. Клемансо запевнив далі свого співрозмовника, що він знову й з тією ж силою повторив би всю свою політику, якби як і раніше «ми мали перед собою загрозливу Німеччину, слабкий приріст населення, армію й флот, тільки-но достатні для захисту метрополії, і якби, нарешті, Франція продовжувала мати колонії без французьких колоністів»[10, с. 210].

Із властивої Клемансо різкістю, він уїдливо й енергійно нападав на Феррі, ставши його особистим заклятим ворогом, називаючи його «злочинцем» і обвинувачуючи в «державній зраді». Рідні Феррі запевняють навіть, що саме Клемансо морально відповідальний за його передчасну смерть, тому що своїми діями він «надихнув» якогось Обертена зробити замах на Феррі, у результаті чого останній був серйозно поранений.

Згодом Клемансо неодноразово за це засуджували. Генерал Валльє відкрито обвинувачував його в несправедливості стосовно Феррі й у тім, що він «створював перешкоди всім нашим колоніальним експедиціям»[5, с.156]. У своїй книзі Анрі Бле [4] також дорікає Клемансо за його антиколоніальні висловлення, а Бастуль у своїй роботі навіть сумнівається у зв'язку з цим в «сумлінності Клемансо й у його політичному чутті»[8, с. 48].

Однак необхідно відзначити, що, при всіх натисках Клемансо на керівників колоніальної політики, він ніколи не пропонував вивести французькі війська з колоній, навіть із Тонкіна, про що він

сам говорив у розмові з Полем Камбоном 13 грудня 1885 р. Пізніше, коли Франція зміцніла і її успіхи у завоюванні колоній стали очевидними, радикали припинили свою критику колоніальних завоювань.

Реакційні партії монархістів в особі Деруледа, Кассаньяка й інших також рішуче виступали проти колоніальної політики поміркованих республіканців, вважаючи за необхідне не відволікати з метрополії сили, необхідні для реваншу. Маючи на увазі Ельзас, Лотарингію й колонії, Дерулед говорив: «Я втратив двох дітей, а ви пропонуєте мені взамін 20 слуг» [12, с. 41].

Навіть частина поміркованих республіканців, як, наприклад, Фрейсіне, якого газета Гамбетти «La Petite Republique Francaise» обвинувачувала в нерішучому проведенні єгипетської експедиції, або Рибо, чий виступ привів до падіння другого кабінету Феррі, критикували колоніальну політику. Однак вони дорікали Феррі лише за те, що він не завжди вдало й успішно проводив схвалену ними колоніальну політику.

Саме тому, незважаючи на різку критику, парламент і уряд завжди надавали французьким колонізаторам достатні матеріальні засоби у вигляді кредитів на колоніальні експедиції в Африці, в Азії, на Мадагаскарі та в інших частинах земної кулі.

До 1881 р. справами колоній відало морське міністерство. Соціаліст Леон Гамбетта, очоливши кабінет, створив «Управління колоніями», яке було приєднано до міністерства торгівлі й колоній, створеному в листопаді 1881 р. Тільки за законом 20 березня 1894 р. було створене міністерство колоній із трьома управліннями. Проте різні колонії все ще перебували у віданні різних міністерств: Індокитай в управлінні міністерства закордонних справ, Алжир — міністерства внутрішніх справ. З 1890 р. на потреби колоній виділялися кошти з бюджету, які постійно збільшувались.

Поступово у Франції виник цілий ряд організацій і шкіл, пов'язаних з колонізаторською політикою французьких імперіалістів. В 1878 р. була створена з чиновників «Вища колоніальна комісія», замінена в 1883 р. «Вищою колоніальною радою». В 1890 р. виник «Комітет французької Африки». В 1885 р. Огюст Паві заснував колоніальну школу. Через чотири роки була заснована колоніальна школа, що, як писав А. Бле, існувала під назвою «Національна школа заморської Франції». В 1894 р. був створений міжнародний колоніальний інститут. Цілком зрозуміло, що всі ці установи створювалися не в благодійних цілях, а для того щоб з часом із представників колоніальних народів виховати спеціальні кадри адміністративних працівників, які одержали французьку освіту й готові вірно служити інтересам колонізаторів проти свого власного народу.

Джерела та література

1. „Democratie Nouvelle”, 1951, N 5, p. 47.
2. A. Lebon, La politique de la France en Afrique 1896-1898, p. 110; P. Renouvin, histoire des relations internationales, t. VI, Le XIX siecle, L'apogee de l'Europe, p. 287.
3. Baumont M., L'essor industriel et l'imperialisme colonial, 1937. p. 183.
4. Blet H., France d'outre-mer. L'oeuvre coloniale de la Troisieme Republique, Paris, Grenoble, 1950. p. 256.
5. E. Cortot, La France d'au dela des mers, P., 1936, p. VIII. p. 372.
6. G. Hanotaux, Fachoda, P., 1990. p. 284.
7. Guenin, L'Epopée coloniale de la France racontée par les contemporains, P., 1932. p. 126.
8. H. Blet, France d'outre-mer. L'oeuvre coloniale de la Troisieme Republique, p. 65.
9. Henri Rochfort, Les aventures de ma vie, t. IV, p. 264.
10. Ibid., p. 356.
11. P. Le Boulanger, Histoire du Laos francais, P., 1932. p. 315.
12. P. Renouvin, Histoire des relations internationales, t. VI, Le XIX siecle. L'apogee de l'Europe, P., 1955, p. 97.
13. Richard-Molard J., L'Afrique Occidentale Francaise, P., 1956. p. 439.
14. Александров В. В., Борьба империалистических держав за раздел Африки (1881 — 1914 гг.). М., «Высшая школа», 1963. — 84 с.
15. Антохина-Московченко В. И., История Франции 1870 — 1918 гг., М. — 1963. — 781 с.
16. Аншпренгер Франц., Проблемы преемственности африканских государств в период европейского колониального владычества и после него. М., Наука, 1970. — 19 с. /XIII международный конгресс исторических наук/.
17. Виаллат А., Экономика Франции, «История XIX века под ред проф. Лависса и Рамбо, Т. 8, Соцекгиз, 1939. — 385 с.
18. Картэн Д., Африка, ИЛ, 1955. — 287 с.
19. Ленин В. И., Империализм, как высшая стадия капитализма, — Полное собрание сочинений, т. 27.
20. Манфред А. З., Внешняя политика Франции 1871 — 1891 годов, М., Изд-во Академия наук СССР, 1952. — 591 с.
21. Р. Рабеманандзара., Мадагаскар, История мальгашской нации, стр. 89.
22. Райт М. В., Народы Эфиопии, М., 1965. — 146 с.
23. Субботин В. А., Колониальная политика Франции в Западной Африке. 1880 — 1900, М., 1959. — 360 с.
24. Тедески П., Пробуждение Африки, ИЛ, 1952. — 142 с.

З М І С Т

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>О.Удовенко, М.Юрій</i> КОЗАЦТВО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН	3
<i>О.Лобко</i> ПОСЕСІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОРЕНДИ ЗЕМЛІ В ТЕПЛИЦЬКО – БУБНОВЕЦЬКО – СИТКОВЕЦЬКОМУ МАЄТКУ РОДИНИ ПОТОЦЬКИХ СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	16
<i>О.Шмид</i> ЗЕМЕЛЬНА РУСИФІКАЦІЯ ВОЛИНИ ПІСЛЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863 РОКУ	25
<i>Г.Потапшнікова</i> ОСОБЛИВОСТІ КОНТРАБАНДНОГО ПРОМИСЛУ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	30
<i>І. Міляевич</i> РОЛЬ ВОЛИНСЬКОГО ЗЕМСТВА У ФОРМУВАННІ СИСТЕМИ МІСЦЕВИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	33
<i>О.Колесник</i> ЦЕРКОВНЕ ПРОПОВІДНИЦТВО ЯК САМОБУТНІЙ ДУХОВНИЙ ЖАНР (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ „ПОЛТАВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ”)	40
<i>А.Киридон</i> ДЕРЖАВА – ЦЕРКВА – СУСПІЛЬСТВО В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ПЕРІОДУ 1917 – 1930-Х РОКІВ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	46
<i>В.Милуць</i> В. ЛИПИНСЬКИЙ І ЦЕРКВА.....	54
<i>П.Долганов</i> ЗАХИСНА ЕКСПАНСІЯ: ЕКОНОМІЧНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	57
<i>В.Власенко</i> КОСТЬ МАЦІЄВИЧ НА ЧОЛІ БЮРО ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКО-ДЕМОКРАТИЧНОГО КЛУБУ В ПРАЗІ	63
<i>М.Гон</i> ЄВРЕЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ АВТОРИТАРНИХ/ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1930-Х – ПОЧАТОК 1940-Х РОКІВ).....	68
<i>Л.Романець, І.Романюк</i> МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ПРАЦІ ПОВОЄННОГО УЧИТЕЛЬСТВА УКРАЇНИ	72
<i>О. Ворон</i> ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ	76

<i>С.Филипчук</i> УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ХРИСТИЯНСЬКИХ ПАРТІЙ У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ (1998,2002, 2004 рр.) І ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ (2006 р.) ВИБОРАХ	80
<i>В.Виткалов., О.Граб</i> ОСВІТА УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	85
<i>Ю.Гриценко</i> УКРАЇНО-ІНДІЙСЬКІ СТОСУНКИ: СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН.....	91

**Розділ 2.
ІСТОРІЯ ВОЛИНІ. КРАЄЗНАВСТВО**

<i>Л.Казначеева</i> СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ДВОРЯНСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (60 - ТІ РОКИ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	97
<i>Я.Цецик</i> ДІЯЛЬНІСТЬ УНДО НА ВОЛИНІ У КОНТЕКСТІ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ПАРТІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1935-1939 РР.)	104
<i>В.Борщевич</i> УКРАЇНСЬКИЙ СВЯЩЕНИК НИКАНОР ПАШКЕВИЧ (ДО СТОРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)	113

**Розділ 3.
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.
ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ**

<i>К.Ерофеев</i> КАЛЬВИНИЗМ В САНКТ-ПЕТЕРБУРГЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ(ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)	120
<i>С.Дегтярьов</i> ЧИНОВНИКИ СУДОВИХ УСТАНОВ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ У КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ І МАТЕРІАЛАХ ПОВІТОВИХ СУДІВ)	123
<i>Ю.Федорик</i> АНТИУНІАТСЬКА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОЇ ВЛАДИ В КІНЦІ ХVІІІ – ХІХ СТ., ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ВІДНОСИНИ НА КОЛИШНІХ СХІДНИХ ЗЕМЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	129
<i>С.Атаманенко</i> РОЗВИТОК ІМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ США В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І РЕКОНСТРУКЦІЇ.....	135
<i>С.Косяк</i> НІМЕЦЬКИЙ КОЛОНІАЛЬНО-ТОВАРИСЬКИЙ РУХ 70-Х – ПОЧАТКУ 80-Х РОКІВ ХІХ СТ.	138
<i>Н.Плюта</i> ФРАНЦУЗЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗШИРЕННЯ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	141

<i>Т.Телькієна</i> СИСТЕМА НАРОДНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА У ФРАНЦІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОГЛЯД РОСІЙСЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ	150
<i>Д. Ласкавий</i> АНГЛО-ПЕРСЬКА НАФТОВА КОМПАНІЯ І ТОВАРИСТВО «БРАТИ НОБЕЛЬ»: НОВІ МОТИВИ АНГЛО-РОСІЙСЬКОГО СУПЕРНИЦТВА В ПЕРСІЇ (1910 – 1913)	156
<i>О.Ворон</i> СОКОЛЬСЬКИЙ РУХ У ПЕРІОД ІСНУВАННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ	164
<i>М.Карпенко</i> РОЛЬ КИТАЙСЬКИХ Й ІНШИХ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ФОРМУВАНЬ У ЗАВОЮВАННІ ТА УТРИМАННІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В СІЧНІ – ТРАВНІ 1919 Р.	169
<i>Н. Венгер</i> МЕНОНІТСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ В РОСІЇ У 1917-1920 рр. (НА ПРИКЛАДІ ПІВДЕННОРОСІЙСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)	175
<i>О.Нагорнюк</i> РОСІЙСЬКИЙ ФАКТОР У ВИБОРАХ ДО ЗАКОНОДАВЧИХ ІНСТИТУЦІЙ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1920-ті – 1930-ті РР.)	183
<i>О.Давлстов</i> НЕУРЯДОВІ МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ "ІІІ РЕЙХУ" І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УРЯДУ А.ГІТЛЕРА (1933-1936)	188
<i>Л. Коваленко</i> ВИСВІТЛЕННЯ ПАДІННЯ БЕРЛІНСЬКОЇ СТІНИ В МАТЕРАЛАХ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ	193
<i>S. Wilk</i> WYKORZYSTANIE INTERNETU PRZEZ ADMINISTRACJĘ PUBLICZNĄ I ELITY POLITYCZNE W RELACJACH Z MIESZKAŃCAMI WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO	198
<i>В.Пінцак</i> ПРИДНІСТРОВСЬКИЙ КОНФЛІКТ ЯК ФАКТОР УСКЛАДНЕННЯ ТРАНСКОРДОННИХ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ	207
<i>О.Неприцький</i> ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.	210
<i>В.Газін</i> НОВА БАЛКАНСЬКА КРИЗА НА РУБЕЖІ СТОЛПЬ	214
<i>В.Завадський</i> ВСТУП КРАЇН БАЛТІЇ У ЄС ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ (1991-2004)	220
<i>Г.Роціна</i> ФАКТОР ІНОЗЕМЦІВ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ НІМЕЧЧИНИ	226
<i>М.Кабачинський</i> ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ (Із циклу “Історія прикордонних структур зарубіжних країн”).....	237

Розділ 4.
ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ТА ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ.
МЕТОДОЛГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Я.Кравченко</i> ПРОБЛЕМИ ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ КІНЦЯ ХVІІІ - ХІХ СТ. У ПРАЦЯХ ФРАНЦУЗЬКОГО ІСТОРИКА ДАНІЄЛЯ БОВТА	244
<i>О.Кіян</i> ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА	248
<i>Є.Сінкевич</i> ЛЬВІВСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ. ДО ПРОБЛЕМИ ПОРІВНЯННЯ З КРАКІВСЬКОЮ І ВАРШАВСЬКОЮ ІСТОРИЧНИМИ ШКОЛАМИ	254
<i>В.Яремчук</i> УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОТВОРЕННЯ В АЛЬТЕРНАТИВНИХ КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ (СЕР. 50-Х – ПОЧ. 70-Х РОКІВ).....	257
<i>В.Михайлов</i> УКРАЇНСЬКА СВІТСЬКА РУКОПИСНА КНИГА ХVІІ - ХVІІІ СТОЛІТТЯ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ О.АПАНОВИЧ	261
<i>Б.Острогорова</i> КОНТРОВЕРСІЙНІСТЬ ДИСКУРСУ ПОСТМОДЕРНУ	266
<i>М.Ślęzak</i> PRAWA MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH W POLSCE W ŚWIETLE USTAWY O MNIEJSZOŚCIACH NARODOWYCH I ETNICZNYCH ORAZ O JĘZYKU REGIONALNYM.....	272
<i>В. Szegda</i> MNIEJSZOŚCI NARODOWE A POLSKIE MEDIA W PRACACH SEJMOWEJ KOMISJI MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH I ETNICZNYCH IV KADENCJI SEJMU RP (ze szczególnym uwzględnieniem mniejszości ukraińskiej).....	275
<i>С.Троян</i> ПРОБЛЕМИ НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	279
<i>О.Северова</i> ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В ПЛАНАХ ТА ПРОГРАМАХ ДЕКАБРИСТІВ	284

Розділ 5.
МАТЕРІАЛИ ТРЕТЬОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
„ЕВОЛЮЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА”
(1 – 2 листопада 2007 р., м. Рівне)

<i>І.Марчук, В.Мушировський</i> КОЛЕКЦІЯ ЗБРОЇ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	287
<i>Ю.Візітів</i> КОРОТКИЙ СЛОВНИК ВІЙСЬКОВОЇ ФОРМИ, СПОРЯДЖЕННЯ ТА ЗБРОЇ	295

**Розділ 6.
РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, РЕФЕРАТИ ТА ОГЛЯДИ**

Ю.Войцехівський

Юрій Лизогуб: **ЩЕ НЕ ПРОЙДЕНО ШЛЯХ!**

(До ювілею доктора історичних наук, професора ЮРІЯ МАРКОВИЧА ЛИЗОГУБА)299

О.Прищеп

**СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА
В ОСТАННІЙ ПРАЦІ Г.С.ДЕМ'ЯНЧУКА**

(Рец.: Дем'янчук Г.С. Українське краєзнавство: сторінки історії

/Г.С.Дем'янчук, Б.Г.Дем'янчук, А.Г.Дем'янчук. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2006.

– 296 с. – Бібліогр.: с. 247-253.) 301

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 302

ЗМІСТ 304

Наукове видання

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету

Збірник наукових праць

Випуск 12

Відповідальний за підготовку збірника до видання – С.С. Троян

Відповідальний за випуск – В.М.Шеретюк

Комп'ютерна верстка – С.С.Троян

Обкладинка – О.Я.Тарасюк

Підписано до друку 5. 01. 2008 р. Папір офсетний. Гарнітура “Times New Roman”. Наклад 100. Обліково-видавничих аркушів 32,94. Віддруковано засобами оперативної поліграфії ПП Самборський І.О., вул. Толстого, 3, м. Рівне, Україна, 33028.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2008. – Випуск 12. – 309 с.